

KADINLARIN MESCİDE GELMELERİNİ YASAKLAYAN RİVAYETLERİN SOSYOLOJİK ARKA PLANI

THE SOCIOLOGICAL BACKGROUND OF THE NARRATIONS THAT PROHIBIT WOMEN FROM COMING TO THE MOSQUE

Geliş Tarihi: 03.02.2023 Kabul Tarihi: 01.06.2023

✉ RECEP GÖZELCEOĞLU

DR. ÖĞRENCİSİ

ÖĞRETMEN

MEB

orcid.org/0000-0002-1159-1737

tunc669@hotmail.com

ÖZ

İslâmiyet'in ortaya çıkışı ile birlikte kadınlar hayatın birçok alanında yer alıp aktif olarak sosyal ve ilmî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunlardan birisi de mescitlerde namazlara ve Hz. Peygamber'in eğitim faaliyetlerine katılmak olmuştur. Hz. Peygamber bu konuda onları cesaretlendirip, teşvik etmiş sahâbeyi hanımlarını mescitlerden alıkoymamaları, kadınları da mescide gelirken birtakım kurallara uymaları konusunda ikaz etmiştir. Kadınların mescitlere gelmesi; kurallara uymamaları, toplumda fitne ve fesada neden olmaları gibi gerekçelerle Hz. Peygamber zamanından uzaklaşıldıkça kısıtlamalara maruz kalmıştır. Güvenilir kaynaklarda yer alan ve kadınların mescide gelmelerini tavsiye eden hadisler yerine Hz. Peygamber'in evde namaz kılmalarına müsaade ettiği ve evde kılınan namazın onlar için daha hayırlı olduğunu belirten rivâyetler ön plana çıkarılmıştır. Bu çalışmada, Hz. Peygamber, sahâbe ve tabiîn dönemlerinde kadınların mescide gelmesini yasaklayan sosyolojik şartlar ve bunların arkasında yatan nedenler tahlil edilmiştir. Kadınları mescitlerden alıkoymaya yönelik nakledilmiş rivayetler dönemin şartları çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kadınlar, Mescit, Cami, Rivâyet, Sosyolojik Arka Plan.

ABSTRACT

With the advent of Islam, women took part in many areas of life and actively engaged in social and scholarly activities. One of these was to participate in prayers in the mosques and in the Prophet's educational activities. The Prophet encouraged and supported them in this regard and warned the companions not to prevent their wives from going to the masjids and warned the women to follow certain rules when coming to the masjids. As time passed away from the Prophet's time, women's attendance to the masjids was subjected to restrictions due to reasons such as not following the rules and causing fitna and mischief in the society. Instead of the hadiths in reliable sources that recommend women to come to the masjid, the narrations stating that the Prophet allowed them to pray at home and that the prayer performed at home is better for them were emphasized. This study analyzes the sociological conditions that prohibited women from coming to the masjid during the Prophet's, the companions' and tabi'in periods and the reasons behind them. The narrations that were transmitted to prevent women from the masjids were evaluated within the framework of the conditions of the period.

Keywords: Women, Masjid, Mosque, Narration, Sociological Background.

SUMMARY

Societies have placed religion in an important position in their lives. For this reason, they have given importance to build places of worship both in a corner of their homes and settlements. In some societies, women and men worship together, while in others, women are kept away from worship. While this situation sometimes stems from religious beliefs, it sometimes comes from the customs and traditions of societies. However, in the social life of most societies, temples have played an important role. Most of the time, social life has been shaped around places of worship. For this reason, women's coming to places of worship and being able to pray together with men made it possible for them to take part in social life. Otherwise, it has caused them to be isolated from social life, education and cultural activities.

It does not seem possible to determine the rights of women throughout the history of humanity and to reach general and definite views on this issue. In some, women were deprived of their rights and freedoms and faced inhumane treatment. On the other hand, although rare, women were able to have the same or similar rights as men by gaining the place they deserved. However, in general, women have not been able to obtain the necessary positions in ancient civilizations and societies in the historical course, and they have been deprived of many rights

The society's perception of women has been influential in their involvement in activities and worship in social life. This situation has clearly manifested itself in women's participation in worship together with men. In order to reveal the social status of women in Islam and their participation in worship in a healthy way, it is essential to determine the status of women in previous religions and especially in the period of Age of Ignorance (Jahiliyyah). For this purpose, in our study, we will briefly examine the participation of women in worship and their status in social life in Jews, Christians and the Jahiliyyah society.

In Jews, women do not attend mass worship, they are content to watch the worship from afar, and their participation in funerals is not welcomed. As a matter of fact, Aisha (d. 58/667), for the period she lived in, expressed her opinion as follows: "If the Prophet had seen this situation of women, he would not have

allowed the women to come to the mosque just as the Children of Israel did not allow their women to come to the mosque". The narration in question reveals that the Israelites were not tolerant of women participating in worship in the mosque. There is no objection in Christianity for women to come to church. According to the statement of the Qur'an, women were ordered in the person of Maryam to join the prayer.

The perception of women in the Age of Ignorance was based on the mentality and social conditions that would not allow them to have a large place in social life. It cannot be expected from a society that sees it as a shameful situation when a girl is born that it will allow women to take an active part in social life. Umar (d. 23/644) expressed the place of women in society during the Jahiliyyah with these words: "Until Allah revealed His verses about women, they were nothing in our eyes". On the other hand, since a male-dominated social structure was mentioned in the aforementioned period, women's participation in social life remained in a limited area.

It was extremely important for women to come to masjids in the first years of Islam. In the article, the restrictions caused by the social, political and cultural changes experienced by the Muslims towards women's coming to the masjids in the early Islamic society will be examined. It will be tried to determine the sociological background and the reasons for the emergence of the narrations that restricted women's coming to the masjid in the historical process. In the determination of the sociological background, a healthy examination of the historical process and the evaluation of the rumors in terms of accuracy will be used. In particular, reasons such as social security, social and cultural change, the emergence of different understandings in clothing and religion, which led the Companions and Caliphs to take these restrictions and some measures, will be examined.

There are many articles and master thesis written on this subject. Some of these articles brought together the narrations on this subject, did not mention the accuracy status much, evaluated the issue from different angles. Others, on the other hand, neglected the social dimension by considering the issue in terms of fiqh. In the thesis studies, the participation of women in social life was discussed in the context of coming to the masjids.

GİRİŞ

Toplumlar hayatlarında dini önemli bir konuma oturtmuşlardır. Bu sebeple gerek evlerinin bir köşesinde gerekse şehir ve yerleşim merkezlerinde ibadet mekanları inşa etmeyi önemsemişlerdir. Kimi toplumlarda kadınlar ve erkekler birlikte ibadet ederken, kimisinde ise kadınlar ibadethanelerden uzak tutulmuştur. Bu durum bazen dinî inanışlardan kaynaklanırken, zaman zaman da toplumların adet, gelenek ve örflerinden ileri gelmiştir. Fakat çoğu toplumun sosyal hayatında mabetler önemli fonksiyonlar yüklenmiştir. İslam toplumunda sosyal hayat ibadethanelerin etrafında şekillenmiştir. Bu nedenle kadınların ibadet mekanlarına gelmeleri, erkekler ile birlikte ibadet etmeleri, onların sosyal hayat içerisinde yer almalarını da mümkün kılmıştır. Öte yandan kadınların mescitlere gelmesini kısıtlama; onları sosyal hayattan, eğitim öğretimden, kültürel faaliyetlerden mahrum bırakabilmiştir.

İnsanlık tarihi boyunca kadınların sahip olduğu hakları belirlemek, bu konuda genel ve kati hükümlere ulaşmak çok mümkün gözükmemektedir. Kimi toplumlarda kadınlara bir kutsallık atfedilerek onlar yüceltilmişlerdir. Bazılarında ise kadınlar hak ve hürriyetlerinden mahrum edilerek, insanî olmayan muamelelere muhatap olmuşlardır. Öte yandan nadir de olsa kadınlar hak ettikleri yeri edinerek, erkekler ile eşit ya da benzer haklara sahip olabilmişlerdir. Fakat kadınlar, tarihî seyir içerisinde eski toplumlarda gereken mevki ve konumları elde edememiş, birçok haklarından mahrum edilmişlerdir.¹

Toplumların kadın algısı, onların sosyal hayat içerisindeki faaliyetler ve ibadetler içerisinde yer alması noktasında etkili olmuştur. Bu sebeple tarihin erken dönemlerinde kadınlar siyasî, kültürel ve sosyal hayat içerisinde toplumların algısına göre farklı roller ve statüler edinmişlerdir. Bu durum kadınların ibadetlere erkekler ile

* Bu çalışma Murat Çinici'nin doktora tezinin bir kısmından yararlanarak yazılmıştır.

¹ Ömer Faruk Harman, “Kadın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/82-86.

birlikte katılması konusunda da kendini bariz bir şekilde göstermiştir. İslâm dininde kadının sosyal statüsü ve ibadetlere katılmasını sağlıklı bir şekilde ortaya kayabilmek için önceki dinlerde ve özellikle Cahiliye döneminde kadının statüsünü belirlemek elzemdir. Çalışmamızda bu maksatla kısaca Yahudiler, Hıristiyanlar ve Cahiliye toplumunda kadınların ibadetlerde yer almasını ve sosyal hayattaki statüsünü irdeleyeceğiz.

Yahudilerde kadınlar toplu yapılan ibadetlere katılmazlar, ibadetleri uzaktan seyretmekle yetinirler, aynı zamanda cenazelere de iştirakleri hoş karşılanmazdı.² Nitekim Hz. Âişe (ö. 58/667), yaşadığı dönem için “Hz. Peygamber kadınların bu durumunu görmüş olsa İsrailoğullarının kadınların mabede gelmelerine müsaade etmedikleri gibi o da kadınların mescide gelmelerine izin vermezdi.” şeklinde görüşünü belirtmiştir.³ Söz konusu rivâyet, İsrailoğullarının kadınlara mabette ibadete katılma konusunda müsamahakâr davranmadıklarını gözler önüne sermektedir. İsrailoğullarının kadınların mabede gelmesini engellemelerinin sebebi onların ayaklarına tahtadan takunyalar giyerek dikkat çekmeleri ve bununla erkekleri onurlandırdıklarına inanmaları biçiminde aktarılmıştır.⁴ Aynı zamanda güzel kokular sürünerek, süslenip, takılar takarak mabede gelmeleri ve giyim kuşamlarına dikkat etmemeleri mabetlerden men edilmelerine neden olmuştur.⁵ Hıristiyanlıkta kadınların kiliseye gelmelerinde herhangi bir mahzur görülmemiştir. Kur’an’ın beyanına göre onların ibadete katılmaları Hz. Meryem’in şahsında kadınlara emredilmiştir.⁶

Cahiliye toplumunda, kadınlar genellikle bir erkek koruyucu veya vasi gözetiminde bulunurdu. Babaları, eşleri veya erkek akrabaları tarafından korunur, himaye edilir ve kamusal alanda aktif bir şekilde yer almazlardı.⁷

² Eski Ahit/Yeni Ahit (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2014), Çıkış, 23:17; Tesniye, 16:16.

³ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik, *el-Muvatta*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1985), “Kible”, 15; Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemirî, *el-İstizkâr*, thk. Sâlim Muhammed Atâ - Muhammed Alî Muavvîd (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1421/2000), 2/468.

⁴ Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-Sanânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-Azamî (Beyrût: el-Mektebü’l-İslâmî, 1403), 3/149; Ebû’l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü’l-bârî şerhu Sahihi’l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuât Abdülbâkî (Beyrût: Dâru’l-Ma’rife, 1379), 2/349.

⁵ Ebû’l-Velid Süleymân b. Halef b Sa’d et-Tüçibî el-Bâcî, *el-Müntekâ Şerhu’l-Muvatta* (Kahire: Dârü’l-Kütübü’l-İslâmiye, 1332), 1/343.

⁶ Bk. *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, haz. Hayreddin Karaman vd. (Ankara: DİB Yayınları, 2007), Âl-i İmrân 3/43; Yeni Ahit, 1. Koritliler, 11:5-6, 9-10.

⁷ Cevâd Alî, *el-Mufasssal fî târihi’l-Arab kable’l-İslâm* (Beyrût: Daru’s-Sakî, 1422/2001), 8/991-200; Adem Apak, *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumu* (İstanbul: KURAMER, 2020), 227-228.

Ancak, kaynaklarda bazı zengin, soylu, ticaret erbabı ve şair kadınların sosyal hayatta aktif bir şekilde yer aldıklarından söz edilmektedir.⁸ Hz. Ömer (ö. 23/644) Cahiliye döneminde kadının toplum içerisindeki yerini “Allah kadınlar hakkındaki âyetlerini indirinceye kadar onlar bizim gözümüzde hiçbir şey değillerdi.” sözleri ile ifade etmiştir.⁹

Kadınların mescitlere gelmeleri İslâm’ın ilk yıllarında onların sosyal hayat içerisinde yer almaları ve dinî eğitimleri açısından son derece önemliydi. Makalede erken İslâm toplumunda kadınların mescitlere gelmelerine yönelik Müslümanların geçirmiş olduğu toplumsal, siyasi ve kültürel değişimden kaynaklı kısıtlamalar irdelenmiştir. Aynı zamanda tarihî süreçte kadınların mescide gelmelerini kısıtlayan rivayetlerin ortaya çıkış sebepleri ve sosyolojik arka planı tespiti çalışılmıştır. Sosyolojik arka planın tespitinde tarihi sürecin sağlıklı bir şekilde irdelenmesi ve rivayetlerin sıhhat bakımından değerlendirilmesinden yararlanılmıştır. Özellikle sahâbe ve halifeleri söz konusu kısıtlamaları ve bazı tedbirleri almaya iten toplumsal güvenlik, sosyal ve kültürel değişim, giyim kuşam ve din anlayışındaki farklılıkların ortaya çıkışı gibi nedenler mercek altına alınmıştır.

Bu konuda yazılmış çok sayıda makale ve yapılmış yüksek lisan tezi mevcuttur.¹⁰ Bu makalelerin bir kısmı bu konudaki rivayetleri bir araya getirmiş, sıhhat durumlarına fazla değinmemiş konuyu farklı açılardan değerlendirmiştir.¹¹ Bazıları ise konuyu fikhî açıdan ele alarak sosyal boyutunu ihmal etmiştir.¹² Yapılan tez çalışmalarında kadınların sosyal

⁸ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 8/208, 211.

⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, thk. Muhammed Zühre b. Nâsir en-Nâsir (Beyrût: Dâru Tavki’n-Necât, 1422-2001), “Tefsir”, 328; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc en-Nisâbüri, *Sahîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1955-1956), “Talâk”, 31.

¹⁰ Abdullah Tırabzon, “Kadınların Cemaatle Kılınan Namazlara İştiraki ve Namazlarının Edası”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2016), 179-204; Kübra Sütçü, *Hadisler Bağlamında Kadınların Camide Cemaatle Namaza Katılımı Meselesi* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 50-109.

¹¹ Tevhit Bakan “Sünnete Göre Kadınların Toplu İbadeti Ya Da Cemaat Namazı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (Aralık 2008), 41-92; Mahmut Yeşil, “Kadınların Cemaate İştiraki ile İlgili Hadisler Üzerine Bir İnceleme”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17 (Haziran 2004), 47-62. Salih Karacabey, “Hadislerin Metin Tenkidinde Fiilî Sünnete Müracaatın Önemi Bağlamında Kadınların ve Çocukların Camiye Gitmeleri ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2000), 253-276.

¹² Abdullah Kahraman, “Klâsik Fıkıh Literatüründe Kadının Cemaatle İbadet Konusundaki Yaklaşımlarda Fitne Söyleminin Rolü -Eleştirel Bir Bakış”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (Eylül 2004), 59-80.

hayatta yer almaları mescitlere gelmeleri bağlamında ele alınmıştır.¹³

1. Erken İslâm Toplumunda Kadınların Mescide Gelmeleri

İslâm'ın zuhuru ile birlikte her alanda olduğu gibi bu alanda da köklü değişiklikler yapılmıştır. Söz konusu dönemde kadınların sosyal hayatta yer almaları sosyal statülerine bağlıydı. Hz. Peygamber belli şartlar çerçevesinde kadınların sosyal hayat ve toplu yapılan ibadetlerde yer almalarına izin vermiş hatta çoğu zaman onları bu konuda teşvik etmiştir.¹⁴ Kadınların mescide gelmeleri konusu hem ibadet hem de eğitim maksadı ile onların sosyal hayatta içerisinde yer edindikleri önemli bir alan olmuştur.

Kur'an, namaz ve mescide gitme noktasında kadın ve erkek arasında herhangi bir ayırım gözetmeksizin, söz konusu ibadeti genel bir emir ile beyan etmiştir.¹⁵ Hz. Meryem'in şahsında kadınlara Allah'a ibadet etmeleri, secdeye kapanmaları, O'nun huzurunda eğilenler ile birlikte eğilmeleri emredilmiştir.¹⁶ Hz. Peygamber kadın olsun erkek olsun inananların ibadet, muamelat ve sosyal hayata dair konularda eğitim ve öğretimine büyük önem vermiştir. Bunu gerçekleştirmenin en genel ve etkin vasıtası olarak mescitleri görmüştür. Bu sebeple de kadın erkek bütün müminleri namaz yanında eğitim için mescitlere, cemaate davet etmiştir.

1.1. Hz. Peygamber Dönemi

İslâm dini özellikle inanç ve ibadetler konusunda insanlar arasından toplumsal bir statü, ırk ayırımı gözetmediği gibi kadın erkek ayrımı ve herhangi bir cinsiyet ayırımına da gitmemiştir. Bundan dolayı ibadetlerin yapılmasındaki hitap ne kadar Arap dilinin özelliklerinden kaynaklı erkeklere yönelik olsa da kadınları da kapsayacak niteliktedir. Nitekim "*Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin. Ve rükû edenlerle beraber rükû edin*"¹⁷ hitabında kadınların da erkekler ile namaz kılmaları tavsiye edilmiştir. Allah'ın mescitlerinden insanların alıkonmaması gerektiği beyan edilmiştir.¹⁸ Hz. Peygamber'in uygulamaları da bu yönde gerçekleşmiştir. O, kadınlara sosyal hayatın birçok alanında olduğu gibi ibadet hayatı

¹³ Kübra Sütçü, *Hadisler Bağlamında Kadınların Camide Cemaatle Namaza Katılım Meselesi*, 50-109.

¹⁴ Bu konuda geniş bilgi için bk. İmam Malik, "Kıble", 12; Buhârî, "Cum'a", 13; Müslim "Salât", 36; Ebû Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, ty), "Salât", 52; Ahmed b. Hanbel Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 12/281; İbn Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-Musannefi'l-ehâdis ve'l-âsar*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 2/156-157.

¹⁵ Bk. el-Bakara 2/43.

¹⁶ Bk. Âl-i İmrân 3/43.

¹⁷ el-Bakara 2/43.

¹⁸ Bk. el-Bakara 2/114.

noktasında da onların mescitlere gitmelerine ve cemaate iştirak etmelerine izin vermiştir.

Hz. Peygamber Medine’de İslâm toplumunu tesis etmiş, sosyal yaşam içerisinde kadınları ihmal etmemiştir. Onları gerek uygulamaları gerekse açıklamaları ile cemaate gelmeye teşvik etmiş, bu konuda onlara engel olmak isteyen eşlerine uyarılarda bulunmuştur. Bu konudaki en genel uyarı İbn Ömer’in (ö. 73/693) Hz. Peygamber’den aktardığı: “Allah’ın kadın kullarını mescitlerden alıkoymayın” şeklinde nakletmiş olduğu hadistir.¹⁹ O’nun bu beyanı birçok sağlam kaynak tarafından nakledilen genel bir ikazı ifade etmektedir. Anılan rivâyetin bazı senetlerinde teferrüde düşüldüğü ifade edilmekle birlikte rivayet birçok hadisle desteklenmiştir.²⁰

Hz. Peygamber mescide gitmek için izin isteyen kadınlara engel olunmaması ve onlara izin verilmesi gerektiğini erkeklere belirtmiştir. İbn Ömer’in Hz. Peygamber’den naklettiğine göre: “Sizden birinizin eşi mescide gitmek için izin istediğinde onun mescide gitmesine engel olmasın.” ifadelerini nakletmiştir.²¹ Nitekim Hz. Ömer’in eşi Âtike bint Zeyd’in (ö. 40/660) sabah ve akşam namazlarında mescide gitmesini hoş görmediği hâlde onu bundan men etmemesi²² Hz. Peygamber’in bu konudaki katı tavrının bir sonucu olarak görülmüştür.²³ Söz konusu rivayetlerden hareketle erken dönemde kadının mescide gidebilmesi için kocasının izin vermesinin ve onu men etmemesinin yeterli görüldüğü anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber’in kadınlara cemaatle namaz kılmayı yasaklamaması yanında onlarla birlikte namaz kıldığını belirten çok sayıda hadis zikredilmiştir.

Anılan misallerden birinde: “Hz. Peygamber bir gün yatsı namazını epey tehir etmiş, Hz. Ömer gelip oradaki kadınların ve çocukların uyukladıklarını bildirince namaza çıkmıştır. Bu olay İslâm’ın Medine’de yeni yayıldığı zaman vuku bulmuş, Hz. Peygamber mescittekilere yeryüzünde bu namazı kılmak için onlardan başka bekleyen hiçbir kimsenin olmadığını” beyan etmiştir.²⁴

¹⁹ İmam Malîk, “Kıble”, 12; Buhârî, “Cum’a”, 13; Müslim “Salât”, 36; Ebû Dâvûd, “Salât”, 52; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/281.

²⁰ Ebû’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed eş-Şâmî et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-evsat*, thk. Târîk b. İvadillâh b. Muhammed - Abdilmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî (Kahire: Dârü’l-Haremeyn, ty), 3/363; Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-İsfehânî, *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtu’l-asfiyâ* (Beyrût: Dâru’l Kütübü’l-Arabî, 1974), 7/137.

²¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/156; Müslim “Salât”, 135, 137; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/177, 10/391.

²² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/156.

²³ Ebû’l-Ferec Zeynuddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî, *Fethü’l-bârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Şaban b. Abdülmüskîd vd. (Medine: Mektebetü’l-Gurabâi’l-Eseriyye, 1417/1996), 8/53.

²⁴ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/558; Buhârî, “Ezân”, 161, 162; Müslim, “Mesâcid”, 218; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Hasan

Zikrettiğimiz rivâyetler o dönemde kadınların cemaate iştirak ettiğini ifade eden ve birbirini destekleyen nakillerdir. Hz. Peygamber'in yapmış olduğu uygulamalar da kadınların sabah ve akşam namazlarına geldiklerini göstermektedir. Hz. Âişe'nin aktarmış olduğu rivayete göre: “Hz. Peygamber sabah namazını kıldırır, namaza gelen kadınlar örtülerini örtünmüş bir hâlde geri dönerler²⁵, bu durumda iken etraf tam aydınlanmadığı için onlar tanınmazdı.” ifadeleri yer almıştır.²⁶ Hadis kadınların sabah namazını Hz. Peygamber ile birlikte kıldıklarını ve aynı zamanda sabah namazının kılındığı vakitte yeryüzünün daha tam olarak aydınlanmadığına işaret etmektedir.

Kadınların mescitlere gelmeleri vakit namazları ile sınırlı kalmamış Cuma ve bayram namazı gibi Müslümanlar için önemli olan zaman dilimlerinde de görülmüştür. Hz. Peygamber'in hanımı Safiyye bint Huyey (ö. 50/670) imamın hutbeye çıkmasından önce dört, imamla birlikte iki rek'at cuma namazı kıldığını aktarmıştır.²⁷ Kadınlardan bazıları Cuma günü cemaate geldiklerini, Hz. Peygamber'in minberde Kâf Sûresini okuduğunu, bu yolla Kâf Sûresini öğrendiklerini ifade etmişlerdir.²⁸ Bayram namazlarına kadınların gelmeleri için Hz. Peygamber onları davet etmiş, özel gününde olan kadınların bile namaz kılmasa dahi orada bulunmasını ve duaya katılmasını istemiştir.²⁹

Hz. Peygamber kadınların cemaatten men edilmemesi yönündeki ikazlarını çokça tekrarlamıştır. Nitekim İbn Ömer'in (ö. 73/693) aktardığına göre Hz. Peygamber: “لا تمنعوا نساءكم المساجد (Kadınları mescitlerden alıkoymayın.)” buyurmuştur.³⁰

Abdülmün'im Şelebî (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 2001), “Salât”, 19, Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/22.

²⁵ Burada örtünmeden maksadın sadece başın değil, baş ile vücudun birlikte örtünmesi ya da vücudu örten bir elbise üzerine bir örtü biçiminde olduğu nakledilmiştir. Kadınların tanınmamasının iki ihtimalle olabileceği üzerinde durulmuştur. Bunlardan birinci ihtimalde sabah namazında etrafın daha çok karanlık olmasından kaynaklanmış olabileceği, ikincisinde ise kadınların yüzünü örtmeleri sebebiyle tanınmadıkları şeklinde yorumlanmıştır. (İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 1/482).

²⁶ İmam Mâlik, “Vukûtu's-Salât”, 4; Buhârî, “Ezân”, 163; Müslim, “Mesâcid”, 230; Ebû Dâvûd, “Salât”, 8; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 42/285.

²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ et-Tabakâtü'r-rabia mine's-sahâbe*, thk. İhsan Abbas (Beyrût: Darü Sa'dır, 1968), 8/491.

²⁸ Müslim, “Salât”, 50; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 45/448; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 1/450.

²⁹ Buhârî, “İdeyn”, 7, 8, 15, 21; Müslim, “İdeyn”, 10, 10, 12; Ebû Dâvûd, “Salât”, 246.

³⁰ Ali b. Ca'd, *el-Müsnedü İbnü'l-Ca'd*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrût: Müessesetu'n-Nâdir, 1990), 182; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/79; Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-İtkî el-Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, thk. Mahfuzurrahmân Zeynullâh - Adil b. Sa'd - Sabrî Abdulhâlik eş-Şâfiî (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988/2000), 12/173.

Rivâyet farklı varyantlar ile aktarılmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarı ile rivâyet ilk olarak Ali b. Ca'd'ın (ö. 240/844), *Müsnedü İbnü'l-Ca'd* isimli eserinde yer almaktadır. Söz konusu kaynakta yer aldığının aksine bazı kaynaklarda rivâyet: لَا تَمْنَعُوا نِسَاءَكُمْ الْمَسَاجِدَ، وَيُبَيِّنُهُنَّ خَيْرٌ لَهُنَّ şeklinde kadınların mescitlerden alkonmaması fakat evlerin onlar için daha hayırlı olduğu ziyadesi ile nakledilmiştir.³¹ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) söz konusu rivâyeti her iki şekli ile aktarmıştır.

Evlerde namaz kılmanın daha hayırlı olduğu yönündeki rivayetin senesinde yer alan Habîb b. Ebî Sâbit (ö. 119/737) birtakım eleştirilere maruz kalmış ve tedlis ile suçlanmıştır.³² Aynı zamanda söz konusu rivâyet “kadınların evde namaz kılmalarının daha hayırlı” olduğu ziyadesi ile kaynaklarda yer almıştır. Bu deliller ibarenin rivâyet metinlerine sonradan eklenmiş olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Ayrıca Buhârî ve Müslim’de evlerin daha hayırlı olduğu ziyadesinin olmaması da bunu teyit eder niteliktedir.³³ Aynı zamanda ziyadesiz olarak aktarılan لَا تَمْنَعُوا نِسَاءَكُمْ الْمَسَاجِدَ rivayetin daha mahfuz olduğunu göstermektedir. Çünkü Hz. Peygamber’e bu konuda isnad edilen rivâyetler genel itibarı ile kadınları cemaatle namaz kılmaya teşvik eder mahiyettedir. Onların evde namaz kılmalarının daha hayırlı olduğu yönündeki görüşlerin sonradan ağırlık kazanması bu durumun rivâyet metinlerine de yansiyarak ifade edilmiş olmasını kuvvetle muhtemel kılmaktadır.

³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/79; Ebü Dâvûd, “Salât”, 25; İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 3/92.

³² Hadis ziyadesi ile birlikte nakledildiği senette ravilerden Habîb b. Ebî Sâbit (ö. 119/737) eleştirilere maruz kalmıştır. Küfe’de yer alan meşhur üç fetvacıdan biri olduğu fakat Küfe’de onu küçük düşürmeyen hiç kimse kalmadığı nakledilmiştir. (İbn Sa’d, *et-Tabakâtü'l-kübra*, 6/320); Yahya b. Maîn (ö. 233/848) ve İclî (ö. 261/875) onun sika olduğunu söylemişlerdir. (Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn-Rivâyetü'd-Dürî*, thk. Abbâs b. Muhammed ed-Dürî (Kahire: Dâru'l-Fârûk, 1434/2013), 3/436; Ebü'l-Hasen el-İclî, *Târîhu's-sikât* (y.y: Dâru'l-Bâz, 1984), 1/105); Tirmizî (ö. 279/892), onun Urve'den (ö. 94/713) aktarmış olduğu bir rivâyette teferrüt ederek ondan hiçbir şey işitmediğini nakletmiştir. (Ebü İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Tertîbu İleli't-Tirmizî el-Kebîr*, thk. Subhî es-Sâmerrâî-Ebü'l-Muâtî en-Nürî (Beyrût: Mektebetü'n-Nahdeti'l-Arabiyye, 1409H), 50, 386); İbn Hibbân (ö. 354/965) onun tedlis yaptığını belirtmiştir. (Ebü Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî, *es-Sikât* (Hindistan: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973), 6/137); Ukaylî (ö. 322/934), Atâ'dan (ö. 114/732) rivâyetlerinin mahfuz olmadığı ve Atâ'dan rivâyetlerini destekleyen başka hadislerin bulunmadığı görüşündedir. (Ebü Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî el-Mekkî, *ed-Du'afâu'l-kebîr*, thk. Abdulmu'tî-Emîn Kal'acî (Beyrût: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1984), 1/263); Zehebî (ö. 748/1348), ve İbn Hacer (ö. 852/1449) bazı muhaddisler tarafından sika olarak görüldüğünü belirtmişlerdir. (Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrût: Dâru'l Ma'rife, 1963), 1/451; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb* (Hindistan: Dâiratü'l-Meârifî en-Nizâmiyye, 1326), 2/178-180)

³³ Buhârî, “Cum'a”, 11; Müslim, “Salât”, 30.

H. Peygamber'in gece kadınların mescide gelmelerine izin verilmesi yönündeki telkininde gece vurgusu yapılmıştır.³⁴ İbn Hacer, H. Peygamber'in izni geceye has kılmasının sebebini; gecenin daha gizli olması, fesat ve zarar içeren fiillerden kolay emin olunabileceği şeklinde açıklamıştır.³⁵ Bu durum sahâbenin gece namazlarına kadınları gönderme noktasında biraz temkinli davrandığını göstermektedir. H. Peygamber bu çekinceleri gidermek için sahâbeye uyarı yapma ihtiyacı hissetmiştir.

H. Peygamber kadınların mescide gelmelerini desteklemekle birlikte kimi zaman mescide gelen kadınlar hakkında birtakım uyarılarda bulunduğu rivayet edilmiştir. Onların mescide gelirken koku sürünmemeleri ve giysilerine dikkat etmelerini istemiştir. Nitekim bu bağlamda çok sayıda hadis nakledilmiştir. Abdullâh b. Mes'ûd'un (ö. 32/652) hanımı Zeynep yolu ile H. Peygamber: "Sizden birisi mescide gittiği zaman güzel koku sürünmesin." buyurduğu nakledilmiştir.³⁶ Benzer bir şekilde sahâbî hanımlardan birisine yatsı namazına geldiğinde, namaza gelirken güzel koku sürünmemesi gerektiği ikazında bulunmuştur.³⁷

H. Âişe'nin aktardığına göre: "H. Peygamber mescitte oturuyorken ziyaretlerini takmış halde bir kadın içeri girdi. H. Peygamber "Ey insanlar! Kadınlarınızı ziyaretlerini takmış bir halde ve çalmlı yürüyerek mescitlere gelmekten menedin. İsrailoğulları kadınları ziyaretlerini takmış bir halde ve çalmlı yürüyerek mescitlere gelmekten lanetlendi." demiştir."³⁸ Rivâyet senette yer alan Mûsâ b. Ubeyde'den dolayı zayıf sayılmış, hocasının meçhul olduğu belirtilmiştir.³⁹ Fakat bu manada zikredilen çok sayıda rivayet H. Âişe hadisini destekler mahiyettedir.

H. Peygamber kadınların mescide gelmeleri durumunda uymaları gereken kurallardan birini de "Erkekler için en hayırlı saf önde yer alan, en

³⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/26; Ebû Bekir Muhammed b. İshâk b. Huzeyme en-Nisâbü'rî, *Sahîhi İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî (Beyrût: el-Mektebu'l-İslâmî, 1424/2003), 2/929.

³⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 2/347. Aynî burada mutlak olan kadınların cemaate gelmelerinin gece ile kayıtladığı, fitne olmadığı sürece bu durumun onların menfaatine olduğunu ve bu sebeple onlara izin verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrût: Dâru İhyâü't-Türâs, ty), 6/157.

³⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ty), 24/283; el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ el-Beğavî, *Şerhu's-sünne*, thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Zuheyr eş-Şâviş (Beyrût: el-Mektebi'l-İslâmî, 1403/1983), 3/443.

³⁷ İmam Mâlik, "Kıble", 6; Müslim "Salât", 141.

³⁸ İbn Mâce Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Karabelli (Beyrût: Dâru'r Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Fiten", 19.

³⁹ Ebû Ahmed Abdullâh İbn Adî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, thk. Mâzin Muhammed es-Sersâvî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1434/2013), 8/44.

şerlisi arkada olandır. Kadınlar için en hayırlı saf arkada yer alan en şerlisi önde yer alandır, Ey kadınlar! erkekler secde ettiğinde gözlerinizi aşağı indirin izarlarının aralığından avret yerlerine bakmayın.” biçiminde beyan ettiği rivayet edilmiştir.⁴⁰ Resûlullah kadınların mescide girip çıkmaları için ayrı bir kapı tahsis edilmesini tavsiye etmiş, İbn Ömer’in ölene kadar o kapıyı kullanmadığı nakledilmiştir.⁴¹ Hz. Peygamber namazda selam verince kadınlar mescitten çıkarmış, kendisi bir müddet bekledikten sonra çıkarak, onların mescitten rahat bir şekilde ayrılmasını sağlamıştır.⁴²

Hz. Peygamber zaman zaman erkekler ve kadınlar arasındaki mahremiyet sınırlarının aşılması durumunda toplumda meydana gelebilecek olumsuzlukların önüne geçmek için uyarılar yapmıştır. Hz. Ebû Bekir, Hâşimoğullarından birisini eşinin yanında görmüş, bu durumdan rahatsız olduğunu Hz. Peygamber’e ilettiğinde; Resûlullah o günden sonra kadın ve erkekler arasındaki mahremiyete daha fazla dikkat edilmesi konusunda ikazlarda bulunmuştur.⁴³

Hz. Peygamber’in mescide gelme noktasında sıkıntı yaşayan kadınlara müsaade ederek onların özür beyanlarını kabul ettiği görülmektedir. Nitekim Ümmü Humeyd ismindeki hanım sahâbî Hz. Peygamber’e gelerek onunla namaz kılmayı çok istediğini, fakat bunu yapmaya güç yetiremediğini ima etmiştir. Hz. Peygamber bunu bildiğini ama onun için evinin gizli odasında kıldığı namazın yatak odasında kıldığından daha faziletli olduğunu, yatak odasında kıldığının evinde kıldığından, evinde kıldığının mahalle mescidinde kıldığından, mahalle mescidinde kıldığının kendi mescidinde kıldığından daha faziletli olduğunu belirterek ona müsaade etmiştir. Ümmü Humeyd’in kendi evinin gizli yerinde bir bölme yaptırarak ölene kadar orada namaz kıldığı aktarılmıştır.⁴⁴ Benzer bir şekilde kocasının kendisine mescide gelme noktasında müsaade etmediği serzenişinde bulunan hanım sahâbîye Hz. Peygamber “evde kıldığı namazın mescitte kıldığı namazdan daha hayırlı olduğunu” beyan etmiştir.⁴⁵

Söz konusu rivâyetlerin sahih olduğunu kabul edersek Hz. Peygamber’in bazı özel durumlarda kimi kadınlar için namazları evlerde kılmaları noktasında izin verdiği, bu durumun onlar için daha hayırlı olduğu yönünde

⁴⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 1/404; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/26.

⁴¹ Ebû Dâvûd, “Salât”, 17.

⁴² Buhârî, “Ezân”, 167; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 44/163; İbn Mâce, “İkâmetü’s-salât”, 33.

⁴³ Müslim “Selâm”, 22; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/169, 355; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle 1408/1988), 12/398.

⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 45/37; İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 3/95; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 5/595.

⁴⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/157; Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebir*, 25/148.

açıklamalarda bulunduğu aktarılmaktadır.⁴⁶ Çünkü söz konusu rivâyette yer aldığı gibi kadınların eşlerinden izin alamamaları, çocuk bakımı ve ev işleri ile meşgul olmaları onları mescitlerden alıkoymuştur. Bu nevi durumlardan dolayı Hz. Peygamber'in onların evlerinde kıldıkları namazların kendileri için mescitte kıldıklarından daha hayırlı olacağı açıklamasını yapması gayet doğaldır. Nitekim Nevevî (ö. 676/1277), bu vb. rivayetler sebebi ile kadınların koku sürünmemek, gösterişli giysiler giymemek, gürültü çıkaran ziynet takmamak, erkekler ile karışmamak ve benzer durumların olmaması koşuluyla onların mescitlerden menedilmelerinin doğru olmadığını belirtmiştir.⁴⁷

Hz. Peygamber'in genel olarak bütün kadınlar için evde kıldıkları namazların mescitte kıldıklarından daha faziletli olduğunu söylediğini kabul etmek, onun birçok kaynakta yer alan kadınların mescide gelmelerine müsaade eden hadisleri ve uygulamaları ile çelişki oluşturmaktadır. Aynı zamanda Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *es-Sünen* adlı eserinde yer alan ve kadınların evlerinde kıldıkları namazın en hayırlı olanın kendi özel odalarında kılınan olduğunu ortaya koyan rivâyette mescit ile ilgili bir kıyaslama yapılmamış, evin bölümleri arasından bir fazilet kıyaslaması yapılmıştır.⁴⁸ Öte yandan söz konusu rivâyetin senedinde yer alan Katâde b. Diâme'nin (ö. 117/735), Muverrik el-İclî'den (ö. 101/719) hadis işitmediği yönünde tereddütler yer aldığı aktarılmıştır.⁴⁹ Hadisin delil olarak kabul edilmesi, Hz. Peygamber'in bu rivayeti kendisine mazeret beyan eden kadınlara has bir uygulama şeklinde yorumlanabileceğini göstermektedir.

Kadınların mescitlere gelmeleri o günün şartlarında onların sosyal hayatta yer almaları için en büyük fırsattı. Onları mescitlerden uzaklaşturma aynı zamanda sosyal hayatın önemli bir kısmından soyutlamak anlamına gelmektedir. Hz. Âişe yolu ile Hz. Peygamber'e atfedilen rivayette: "Kadınları yüksek makamlara getirmeyin, okuma yazma öğretmeyin. Dikiş nakış ve yün eğirmeyi, Nur Sûresini öğretin."⁵⁰ ifadeleri yer almaktadır. Muhaddisler rivayetin sahih olmadığı yönünde ciddi eleştirilerde

⁴⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 2/349.

⁴⁷ Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc fi Şerhi Müslim ibn el-Haccâc* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî 1392), 4/161.

⁴⁸ Ebû Dâvûd, "Salât", 56; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 9/295.

⁴⁹ Ebû Muhammed Abdulzâim b. Abdilkavî el-Munzirî, *et-Terğîb ve't-terhib mine'l-hadisi's-şerîf*, thk. İbrâhîm Şemseddin (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417H), 1/141.

⁵⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 6/34; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek âle's-sahihayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1411/1990), 2/430; Ebû Bekr el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, thk. Abdulalîyy Abdulhamîd (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423/2003), 4/90.

bulunmuşlardır.⁵¹ Hz. Peygamber'e isnat edilen, İbnü'l Cevzî ve Zehebî tarafından uydurma olarak nitelenen söz konusu rivayet ile kadınların toplum hayatı içerisinde yer edinmelerinin önüne geçilmeye, onlar eğitim hayatından tecrit edilmeye çalışılmıştır.

Başka bir rivayette kadınların mahrem ve avret olduğu, şeytanın onların dışarı çıkmalarını dört gözle beklediği, rabbine en yakın olduğu yerin evi olduğu merfû olarak nakledilmiştir.⁵² Rivayetin sıhhati hakkında farklı görüşler ortaya konmuştur.⁵³ Söz konusu rivayet bazı muhaddisler tarafından zayıf olarak nitelenmekle birlikte, kadınların toplum içerisindeki yeri konusunda olumsuz tavırların gelişmesine, yanlış anlaşılmalara neden olabilmektedir. Öte yandan kadınlar için en hayırlı olan yerin evi olduğu nitelmesi ile kadınların kıldığı namazın en faziletlisinin evde kılınan olduğu görüşü ile paralellik arz etmektedir.

Kadınları sosyal hayattan tecrit etmeye yönelik yukarıda zikrettiğimiz iki rivayetin Şam ve Kûfe menşeli olması bu iki bölgede kadınların sosyal hayat içerisinde yer alması noktasında bir tepki oluştuğuna işaret etmektedir.⁵⁴ Aynı zamanda aşağıda ele alacağımız kadınların mescide çıkma noktasında olumsuz bir tutum sergileyen fetvaların dayanak noktası olarak Abdullah b. Mes'ûd'un görülmesi de Kûfe bölgesine işaret etmektedir. Şam ve Kûfe bölgesinde gayri müslim halkın çoğunlukta olması, görülen olumsuzluklarla diğer bölgelere göre daha fazla karşılaşılması oradaki âlimleri tedbir almaya itmiş olmalıdır. Bu türden

⁵¹ İbn Hibbân, rivayeti *Kitâbü'l-Mecruhîn* adlı eserinde nakletmiştir. Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbü'l-Mecruhîn mine'l-muhaddisin ve'd-duafâ ve'l-metrukîn*, thk. Hamdi Abdulmecid Selefî (Riyad: Daru's- Sumay'i, 2000), 16/372), Taberânî rivayeti sadece Hişâm b. Urve'nin Şuayb b. İshâk'tan naklettiğini, Muhammed b. İbrahim'in ondan teferrüt ettiğini belirtmiştir. (Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 6/34), Beyhakî isnadı münker olarak değerlendirmiştir. İbnü'l-Cevzî ve Zehebî rivayetin mevzuu olduğu görüşündedir. (İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, 2/269; Zehebî, *Telhisu Kitâbi'l-mevzûât*, 1/171), Muhammed b. İbrahim hakkında yalancı, ondan hadis aktarmanın sadece itibâr için yapılabileceği, rivayetlerinin mahfuz olamadığı ve hadis uydurduğu yorumları yapılmıştır. Kendisinin Şamli olduğu belirtilmiştir. (Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/446).

⁵² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/157; Tirmizî, "Radâ", 18; İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 3/93; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 12/412. Rivayet metni İbn Huzeyme'nin *Sahîh* adlı eserinden alınmıştır.

⁵³ Tirmizî rivayet hakkında "hasen sahih garip" yorumunu yapmıştır. Elbanî sahih değerlendirmesinde bulunmuştur (Tirmizî, "Radâ", 18). Dârekutnî rivayetin Katade tarafından aktarıldığı hakkında ihtilaf olduğunu belirtmiştir. Senette yer alan Muvarrîk b. el-İclî atlanarak zikredilmemiştir. (Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer el-Bağdâdî, *el-İleu'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nübüvve*, thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullâh es-Selefî - Muhammed b. Sâlih ed-Debbâsî (Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985), 5/314; İbnü'l-Kayserânî senette yer alan Süveyd b. İbrahim'in zayıf olduğunu belirtmiştir. (İbnü'l-Kayserânî *Zahiratu'l-huffâz mine'l-Kâmil İbni Adî*, thk. Abdurrahman el-Feryevâî (Riyâd: Dâru's-Selef, 1417/1996), 4/2459).

⁵⁴ Bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/156-157.

sınırlandırmalara gidilmesinde Hz. Ömer'in namazlar dışında kadınların mescide gelmelerini kısıtlamasında⁵⁵ olduğu gibi toplum içerisinde görülen olumsuz davranışların etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Hız. Peygamber'e isnad edilen birçok hadis ve uygulama o dönemde kadınların mescitlerde cemaat ile namaz kıldığını göstermektedir. Öte yandan eşlerine cemaatle namaz kılmaya izin vermeyen sahâbe hakkında, Hız. Peygamber'in uyarılarda bulunduğu görülmektedir. Hız. Peygamber mescide çeşitli mazeretler ile gelemeyen hanımlara evde kılmalarının onlar için daha hayırlı olduğu yönünde tavsiyelerde bulunmuştur.⁵⁶ Sonraki dönemlerde bu uyarılar genel bir kural olarak görülmüş, kadınları mescide ve cemaate davet eden uygulamalar ruhsat gibi kabul edilmiştir. Söz konusu döneme ait Hız. Peygamber'e atfedilen ve kadınların evde namaz kılmalarının mescitte namaz kılmalarından daha hayırlı olduğu yönündeki rivâyetlerin bazılarının sahih olmakla birlikte, bir kısmının senedinin olmadığı, bazısının zayıf olduğu yönünde yukarıda da zikrettiğimiz gibi eleştiriler bulunmaktadır.

1.2. Kadınların Mescide Gelmesini Engelleyen Rivayetlerin Tarihi Seyri ve Sosyolojik Arka planı

“Sebeb-i vürûd” denilen ve bir rivayetin, hadislerin söylenme sebebini ifade eden kavram bazı sosyal, kültürel ve siyasi nedenlere dayanmaktadır. Kadınların mescitlere gelmesine yönelik kısıtlamalar ifade eden rivayetler de tarihî süreç içerisinde bir takım sosyal, kültürel, siyasi şartlara ve nedenlere dayanmaktadır. Nitekim Hız. Ömer'in kadınlara vakit namazları dışında mescitte bulunmaları noktasından birtakım kısıtlamalar getirmesi, gençlerden birkaçını Medine'den sürmesi durduk yere alınan tedbirler olmasa gerektir. Hız. Âişe'nin “Hız. Peygamber kadınların şimdiki halini görse onlara mescitleri yasaklardı.” sözü kadınlarda gördüğü olumsuzluklar nedeniyledir. Bilal b. Abdillâh'ın babasına kadınları mescide göndermeyeceği yönünde karşı çıkması toplumda gördüğü bazı yanlış tutum ve davranışlardan kaynaklı olsa gerektir. Söz konusu rivayetlerin ortaya çıkmasında bir takım sosyolojik nedenler yatmaktadır.

1.3. Sahâbe Dönemi

Sahâbe özellikle ilk zamanlar Hız. Peygamber'in uygulama ve ikazlarını dikkate alarak kadınların cemaate devamı konusunda hassas davranmıştır. Sahâbeden bir kısmı hoşlarına gitmese de Hız. Peygamber'in tavsiyelerinin aksine davranmaktan sakınmıştır. Nitekim Hız. Ömer hakkında aktarılan rivâyet bunu göstermektedir. Eşinin sabah ve yatsı namazlarına cemaate gelmesi kıskançlık sebebiyle Hız. Ömer'in pek hoşuna gitmemektedir. Hız.

⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/926.

⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 45/37; İbn Huzeyme, *Sahihu İbn Huzeyme*, 3/95; İbn Hibbân, *es-Sahih*, 5/595.

Ömer'in eşine "Bu onun hoşuna gitmediğini ve onun kendisini kıskandığını bildiği halde niçin cemaate gittiği?" sorulduğunda o "Beni mescide gitmekten men etmesini engelleyen ne?" yanıtını vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer'i engelleyen şeyin "Allah'ın kadın kullarını Allah'ın mescitlerine gitmekten alı koymayın" hadisindeki ikaz olduğu aktarılmıştır.⁵⁷ Rivayetten Hz. Ömer'in sabah ve yatsı namazlarına eşini kıskançlık veya farklı sebepler ile göndermek istemese bile Hz. Peygamber'in uygulamalarının aksine davranmaktan sakındığı anlaşılmaktadır.

Hz. Ömer mescitlerde daha fazla vakit geçiren kadınların bu tutumunda sınırlandırmaya giderek, sadece vakit namazlarına gelmelerine müsaade etmiştir. Havle bint Kays, Hz. Peygamber'in, Hz. Ebû Bekir'in döneminde ve Hz. Ömer'in halifeliğinin başlarında mescitte sohbet ettiklerini, yün eğirdiklerini fakat sonraları onun vakit namazları dışında kendilerini dışarı çıkardığını nakletmiştir.⁵⁸ Hz. Ömer muhtemelen onların mescitte fazla vakit geçirmelerinden rahatsızlık duymuş ya da onlarda bir takım olumsuz tutum ve davranışlar görmüştür. Fakat söz konusu nakil Hz. Ömer döneminde kadınların mescide gelmelerinde bazı kısıtlamalar konulmakla birlikte vakit namazlarına gelmeye devam ettiklerini de göstermektedir.

Hz. Ömer'in aynı zamanda toplumda huzursuzluk ve fitne çıkmaması için başka önlemler de almıştır. Güzel yüzlü ve iyi şiir okuduğu bilinen Nasr b. Haccâc'ı kadınları fitneye düşürdüğü, onlarla laubali davranışlar içerisinde bulunduğu gerekçesi ile Basra'ya sürmüştür.⁵⁹ Savaşta bulunan sahâbe hanımlarını rahatsız edip, etraflarında dolaştığı söylenen Ca'de isimdeki bir gencin saçlarını kestirip onu Medine'den kovmuştur.⁶⁰ Hz. Ömer koku sürünmüş vaziyette dışarı çıkmış bir kadının kokusunu aldığı anda kırbacını ona yönelterek "Koku sürünüp dışarı çıktığınızda erkekler kokunuzu alır, erkeklerin kalpleri burunlarındadır. Dışarıya kokularınızdan arınmış vaziyette çıkın." şeklinde uyarılarda bulunmuştur.⁶¹ O, Ramazan ayında mescitte kadınlara özel bir yer tahsis etmiş, onlara bir imam tayin ederek erkek ve kadın cemaati birbirinden ayırmıştır. Bu uygulamaya Hz. Osman döneminde son verilmiştir.⁶² Hz. Ömer, mescidin

⁵⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/156.

⁵⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/926.

⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 3/582; Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyrî, *Târîhu'l-Medîne*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde: 1399), 2/763; Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, thk. Suheyl Zekkâr-Riyâd ez-Ziriklî (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 9/442.

⁶⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 3/266; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 9/103-105; Ebû Amr Ahmed b. Muhammed b. Abdî Rabbih, *el-Ikdü'l-ferîd* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1983), 2/295-96

⁶¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/370;

⁶² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/26. Hz. Osman bu şekilde kadınların ve erkeklerin tek imam arkasında namaz kılmalarını sağlamıştır. Fakat bu dönemde erkekler

kadınlar için ayrılan kapısından erkeklerin giriş çıkışını da yasaklamıştır.⁶³

Bu tür örnekler, toplumun geçirmiş olduğu sosyolojik değişimlere işaret etmektedir. Bu davranışların erken İslâm toplumunda yöneticileri bazı kararlar almaya itmesi kuvvetle muhtemel gözükmektedir. Hz. Ömer'in tasarruflarının bu bağlamda değerlendirilmesi daha sağlıklı görünmektedir.

Sahâbenin Hz. Peygamber'in uygulamalarına olan bağlılığını gösteren diğer bir örnek Abdullah b. Ömer ile oğlu arasında geçmiş bir olaydır. İbn Ömer "Kadınlarınız mescide gitmek için izin istediklerinde onları men etmeyin!" dediğinde oğlu Bilâl b. Abdillâh buna kesinlikle izin vermeyeceğini belirtir. Bunun üzerine İbn Ömer kızarak ona çok ağır sözler söyler ve ona Hz. Peygamber'in hadisinden söz ettiğini kendisinin ise buna izin vermeyeceği yönünde beyanda bulunduğu uyarısını yapar.⁶⁴ Rivâyet söz konusu dönemden itibaren kadınların mescitlere gitmesi noktasında tepkilerin oluştuğunu gösterir mahiyettedir. Aynı zamanda İbn Ömer gibi sahâbenin Hz. Peygamber'in hadislerine ve öğretilerine ne denli bağlı olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Erken İslâm toplumunda ilk zamanlardan itibaren kadınların mescide çıkmaları konusunda bir tepki olduğu Hz. Âişe'nin ve Bilâl b. Abdillâh'ın tutumundan anlaşılmaktadır. Ama bunlar onları mescitten men etme düzeyinde olmamış, söylem aşamasında kalmıştır. Sahâbeden bazıları tarafından kadınların cemaate gitmeleri fikri hoş karşılanmasa da Hz. Peygamber'in aksine tavsiyelerinin bulunması onları mescitten men etme konusunda çekimser davranmaya itmiştir. Nitekim İbn Mes'ûd'un kadınların evde namaz kılmasının daha hayırlı olduğu yönündeki görüşüne rağmen⁶⁵ annesinin akşam namazlarını cemaatle mescitte kıldığı nakledilmektedir.⁶⁶ Onun "Hac ve umre dışında kadının evinde kıldığı namazdan daha faziletli ne olabilir?" dediği nakledilmiştir.⁶⁷ Bir Cuma namazında İbn Mes'ûd'un kadınları mescitten çıkardığı da kaynaklarda yer almaktadır.⁶⁸ İbn Abbas'a bir kadın cuma namazını cemaatle kılmak hakkında soru sorduğunda "Odanın karanlık bölümünde kıldığın namaz odanda kıldığından, odanda kıldığın evinde kıldığından, evinde kıldığın

namazdan önce çıkıp kadınlar sonraya bırakılmıştır.

⁶³ Ebû Dâvûd, "Salât", 17.

⁶⁴ Müslim, "Salât", 135; Ebû Dâvûd, "Salât", 52; Tirmizî, "Cum'a", 48; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/57; Süleyman b. Dâvûd et- Tayâlisî, *el-Müsnedü Ebi Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1999), 3/419.

⁶⁵ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 3/149.

⁶⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/156. İbn Mes'ûd bu tutumu yaşlı kadınların namaza gidebileceği görüşünden kaynaklanmaktadır.

⁶⁷ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 3/150; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/157.

⁶⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/157.

namaz mescitte kıldığından daha faziletlidir.” ifadeleri ile görüşünü ortaya koymuştur.⁶⁹

Söz konusu dönemde sosyal yapının değiştiğini, toplumun evrildiğini ve güven ortamının kaybolduğunu Zübeyr b. Avvâm’ın eşi şu şekilde ifade etmiştir: O eşi Zübeyr b. Avvâm’dan bir gece namaza gitmek için izin istemiş, hanımının namaza gitmesini hoş görmese de Hz. Peygamber’in “Allah’ın kadın kullarını Allah’ın mescitlerine gitmekten alı koymayın.” sözü onu engellemiştir. Zübeyr b. Avvâm mescitten döndüğünde eşinin mescide gitmediğini görmüş, niçin gitmediğini sorduğunda; “Eskiden dışarı çıktıklarını, insanlara güvenildiğini ama artık bu durumun ortadan kalktığını” belirtmiştir.⁷⁰

Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamber hayatta iken kadınlara ellerini ve dillerini uzatmaktan kendileri hakkında bir âyet iner korkusuyla çekindiklerini, Resûlullah vefat edince, ellerini ve dillerini onlara uzatabildiklerini nakletmiştir.⁷¹ Arapların Cahiliye’den kalma, kadınları evlere hapsedme gibi bazı alışkanlıkları sonraki dönemlerde İbn Ömer’in dediği gibi Hz. Peygamber ve sahâbenin ileri gelenlerinden bir kısmı vefat edince yeniden gün yüzüne çıkmaya başlamıştır.

İbn Receb (ö. 795/1393), söz konusu kırılmanın Hz. Ömer döneminden sonra olduğunu ifade etmektedir. Onun naklettiklerine göre; Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde kadınlar rahatlıkla çarşıya çıkabilmişlerdir. Bu dönemlerde emniyet ve selamet hâkim olmuş, sonra bu durum ortadan kalkıp fitneler baş göstermiş, böylelikle kadınlar için verilen ruhsatlar ortadan kalkmıştır.⁷²

Hz. Âişe’nin, “Hz. Peygamber Müslüman hanımların o zamanki durumunu görmüş olsa kadınların mescide gelmelerine izin vermezdi.” şeklindeki sözü Hz. Âişe’nin kendi şahsi görüşü olması durumunda, İslâm toplumunda meydana gelen sosyal ve toplumsal değişimi ortaya koyar niteliktedir. Fakat sağlam kaynaklarda kesin ifadeler ile kadınların mescide gelmesine mâni olunmamasını emreden hadis ve uygulamalar karşısında söz konusu rivâyet bu konuda bir sınırlama getirmektedir. Hâlbuki sahâbe kavlinin dinde bir kaynak olarak kabul ediliyor olmakla birlikte kaynak sıralamasında Kur’an ve Sünnetten sonra geldiği bilinmektedir.

Öte yandan Hz. Ömer eşinin mescide gitmesine hoşuna gitmese bile Hz. Peygamber’in bu konudaki kesin ifadelerinden dolayı buna ses çıkarmamıştır. İbn Ömer oğlunun Hz. Peygamber’in uygulamasına karşı

⁶⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/156.

⁷⁰ Ebû Bekir Muhammed b. Cafer b. Muhammed b. Sehl el-Harâîfî es-Sâmirî, *İtilâlu'l-kulûb*, thk. Hamdî ed-Demirdâş - Nizâr Mustafâ (Riyâd: el-Bâz, 1421/2000), 422.

⁷¹ Buhârî, “Nikâh”, 80.

⁷² İbn Receb, *Fethü'l-bârî*, 7/42.

çıktığında onu sert bir şekilde uyarmıştır. Muhtemelen bu dönemde toplumsal değişim kaygılanılacak boyutlarda değildir. Diğer taraftan İbn Mes'ûd ve İbn Abbas kadınların evde kıldıkları namazların daha hayırlı olduğu yönünde nakillerde bulunmuşlardır. Hz. Âişe'nin söyledikleri de onları destekler niteliktedir. Muhtemelen bu karşı duruş Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) de dediği gibi Hz. Âişe'nin, "Hz. Peygamber Müslüman hanımların o zamanki durumunu görmüş olsa kadınların mescide gelmelerine izin vermezdi." sözünü sarf ettiği zamana denk gelmektedir.⁷³ Eğer İbn Receb'in iddia ettiği gibi ise Hz. Osman zamanında toplumda meydana gelen olaylar ile başlamıştır. İmam Gazzâlî kendi zamanında yaşlı kadınlar dışında mescide kadınların gelmesinin doğru olmadığını, sahâbe zamanında kadınların mescide gelmelerinin müsamaha ile karşılandığını belirtmiştir.

1.4. Tabiîn Dönemi

Bu dönemde toplumda önde gelen kadınlardan bir kısmı erkeklerin de katıldığı sohbet ve şiir meclisleri düzenlemişlerdir. Bunların en dikkat çekenleri ise Âişe bint Talhâ b. Ubeydillâh (ö. 101/719) ve Sükeyne bint Hüsey'n'dir (ö. 117/735).⁷⁴ Fakat bu örnekler ferdi bazda kaldığından dolayı kadınların sosyal hayat içerisinde aktif bir şekilde yer aldıkları görülmemektedir. Kadınlar Emevîler döneminde sosyal hayattan öncesine göre daha fazla uzaklaştırıldıkları nakledilmektedir. Nitekim o dönem âlimlerinden Matar b. Tahmân (ö. 125/742) "Kadınlar daha önce meclislerde erkekler ile birlikte otururdu. Ama günümüzde artık kadının her şeyi fitne oldu."⁷⁵ sözleri kadınların sosyal, kültürel hayattaki rolünü özetler niteliktedir.⁷⁶

Kaynaklarda Tabiîn dönemine dair kadınların mescide gitmesi hakkında çok fazla bilgiye rastlayamadık. Fakat onların bu meseledeki tavırlarını görüşlerinden yararlanan talebelerinin hükümlerinde aramak yerinde olacaktır. Anılan dönemde kadınların mescitten ve cemaatten uzaklaşması daha fazla artmaya başlamıştır. İbrâhîm en-Nehâî'nin (ö. 96/714) üç tane eşi olduğu onların hiçbirinin mahalle mescidine bile gitmediği belirtilmiştir.⁷⁷ Onların mescide gitmemeleri Kûfe'de kadınların mescitlere gitmesinin yasaklandığı anlamına gelmeyip, kendi tercihleri olabileceği gibi bu konudaki bir kısıtlamaya da işaret edebilmektedir.

⁷³ Gazzâlî, *İhyâü ulûmi 'd-dîn*, 2/47.

⁷⁴ Ebü'l-Ferec el-İsbehânî, *Kitâbü'l-Eğâni*, thk. Semîr Câbir (Beyrût: Dâru'l-Fıkr, t.y.), 14/156,

⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *Ahkâmu'n-nisâ*, thk. Amr Abdulmunim Selîm (Muessesetu'r-Reyyân, 1423/ 2002), 1/62.

⁷⁶ Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Hidayet Şefkatli Tuksal, *Kadın Karşısı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri* (Otto Yayınları, 2021).

⁷⁷ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 3/150.

İmam Mâlik kadınların evde namaz kılmalarını daha faziletli görmekte birlikte onları cemaatten men etmeme taraftarıdır.⁷⁸ İmam Mâlik'in uygulamaları Medine'de kadınların mescide gelmesine yönelik tavrı göstermektedir. Hz. Peygamber döneminden uzaklaştıkça kadınların mescitlerde namaz kılmalarına yönelik kısıtlamaların arttığı görülmektedir. Daha önce yaşlı kadınların mescitte namaz kılmalarına müsaade edilirken zaman ilerleyip, toplumda fitne ve fesat hâkim olduğu gerekçesi ile bütün kadınların mescitlere gelmeleri kısıtlanmıştır. Fakihler bu durumu usulde şartların ve dönemin değişmesi ile hükümlerin de değişebileceği şeklinde izah etmektedir.⁷⁹

1.5. Tabîin Sonrası İslâm Âlimlerinin Görüşleri

İslâm âlimleri arasında kadınların evde mi, yoksa mescitte mi namaz kılmalarının daha uygun olduğu konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Hz. Peygamber dönemiyle ilgili rivâyetler ve uygulamalar kadınların mescitte namaz kıldıklarını göstermektedir. Sonraki dönemlerde bu anlayışın değiştiği, sahâbeden bazılarının ve mezhep imamlarının Hz. Peygamber'den nakledilen kadınların namazlarını evde kılmaları yönündeki rivayetleri dikkate almışlardır. İslâm âlimlerinin, kadınların evde namaz kılmalarının daha münasip olduğu yönündeki fetvaları, onların mescitlere gelmekten men edilmelerine sebep olmuştur.

Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) yaşlı kadınların mescitte bayram namazı kılmalarının daha hayırlı olduğunu, fakat o gün için kadınların bayramlara çıkmalarını kerih gördüğünü, Ebû Hanîfe'nin (150/767) daha önceleri kadınların bayram günlerinde namaza çıkmalarına ruhsat verdiğini fakat daha sonra bunu uygun görmediği aktarılmıştır. Aynı zamanda Ebû Hanife yaşlı kadınların sabah, akşam, yatsı ve bayram namazlarını cemaat ile kılabilceği yönünde fikir beyan etmiştir. Ebû Yûsuf (ö. 182/798) yaşlı kadınların bütün namazlarda cemaate gidebilecekleri görüşündedir.⁸⁰

Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), “Sizden birinizin eşi mescide gitmek için izin istediğinde onun mescide gitmesine engel olmasın.”⁸¹ hadisinden hareketle kadının mescide ancak kocasının izni ile çıkabileceği görüşündedir. Hadisten kadının mescide giderken kocasından izin istemesi gerektiği kocasının da bu konu da ona müsaade etmesi sonucu çıkarılmaktadır.⁸²

⁷⁸ İmam Mâlik, *el-Mudevvene* (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/195.

⁷⁹ Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *I'lâmü'l-muvakkûin an Rabbi'l-âlemîn*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan Âlû Süleyman (Suudi Arabistan: yy. 1423), 1/282.

⁸⁰ İbn Abdilber, *et-Temhîd limâ fi'l-el-muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafâ b. Ahmed Ulvî (Mağrib: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1387), 23/402.

⁸¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/156; Müslim “Salât”, 135, 137; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/177, 10/391.

⁸² İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 23/402.

Serahsî (ö. 483/1090), genç kadınların fitne ve fesat çıkmaması için kendi döneminde mescide gitmelerini kerih gördüğünü belirtmiştir.⁸³ Nevevî (ö. 676/1277), fitne ve fesat gibi konulardan emin olunması durumunda yaşlı kadınların mescide gitmelerini müstehap görmüştür. Kadınların mescide gelirken güzel koku sürünmeleri, süslenmeleri ve gösterişli giysiler giyinmelerini de mekruh olarak değerlendirmiştir.⁸⁴ İbn Âbidîn, kadınların yaşlı olsun genç olsun mescide namaza gelmelerini tahrimen mekruh olarak değerlendirmiştir.⁸⁵ Böylelikle kadınların mescide gelmesi hususunda kısıtlamalar artmıştır. Onların mescide gelmeleri zamanla yaşlı olmalarına, kocalarından izin almaları koşullarına bağlanmıştır.

Kadınların mescide gelmeleri noktasında olumlu tutum sergileyen İslâm alimlerinden İbn Hazm (ö. 456/1064) düzgün giyinip, koku sürünmedikleri sürece cemaate iştiraklerinin namazı evde tek başına kılmalarından daha faziletli olduğu, eşlerinin ya da efendilerinin onları cemaat ile namaza gitmekten men etmelerinin caiz olmadığı görüşündedir.⁸⁶ İbn Hazm, Hz. Peygamber'in vefat edene kadar asla kadınları mescitten men etmediğini, bu durumun Hulefâ-i Râşidîn döneminde de devam ettiğini belirtmiştir.⁸⁷ İbn Huzeyme (ö. 311/924) kadınların evde namaz kılmalarını, mescitte namaz kılmalarına yeğleyen rivâyetleri genel itibarı ile değerlendirip eleştirmiştir. Bu rivâyetlerdeki ravilerden bir kısmının diğerlerinden hadis iştirmediği belirtilmiştir.⁸⁸ İbn Hazm da benzer bir şekilde kadınların mescide gitmelerine izin veren birçok güvenilir ve mütevâtir sayılabilecek hadisin mevcut olduğunu belirtmiştir. O hakkında birçok eleştiri yer alan ve kadınların evde namaz kılmalarını savunan rivâyetlerin, kadınların mescide gitmelerine izin veren sağlam hadislere tercih edilemeyeceği kanaatindedir.⁸⁹

İbn Teymiyye (ö. 728/1328), “Allah'ın kadın kullarını mescitlerden alıkoymayın” hadisindeki emrin ilk asırda mutlak bir emir olarak algılanırken ikinci ve üçüncü asırlarda mutlak bir emir sayılamayacağı şeklinde anlaşıldığını, onların Hz. Peygamber ile birlikte namaz kılmalarını daha faziletli ve umumi bir uygulama olarak değerlendirmiştir. Söz konusu ikazın sahâbeyi kapsayıp sonraki yüzyıldakileri kapsamadığı

⁸³ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsüelimme es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrût: Dâru'l Ma'rife, 1414/1993), 2/42.

⁸⁴ Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-mühezzeb*, thk. es-Subkî - el-Mutî (Dâru'l-Fikir, t.y.), 4/199.

⁸⁵ Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz İbn Âbidîn, *Reddu'l-muhtâr alâ'd-durri'l-muhtâr* (Beyrût: 1412/1992), 1/566.

⁸⁶ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm el-Endelüsî, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, thk. Abdülğaffâr Süleymân el-Bündârî (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1424/2002), 2/170.

⁸⁷ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 2/176.

⁸⁸ İbn Huzeyme, *Sahihu İbn Huzeyme*, 3/92.

⁸⁹ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 2/174-75.

şeklinde anlaşılmasının ifadenin umumi bir manaya delalet etmesi sebebiyle mümkün gözükmediği kanaatindedir. Aynı zamanda kadınların bazı durumlarda evde kıldığı namazın daha faziletli olduğunu belirten rivâyetlerin onların mescitte namaz kılmasına izin veren çok sayıdaki hadisi tahsis ettiği görüşündedir.⁹⁰ Aynı zamanda bu tahsisin Hz. Âişe'nin rivâyetinde yer alan olumsuz tutum ve davranışlar sergileyen kadınları kapsadığını ortaya koymuştur.⁹¹

İbn Hacer (ö. 852/1449), Bilâl b. Abdullah'ın o dönemde yaşayan bazı kadınlarda fitne ve fesada sebebiyet verecek davranışlar gördüğünü babasına bu yüzden karşı çıktığını, Hz. Âişe'nin, 'Hz. Peygamber'in Müslüman hanımların o zamanki durumunu görmüş olsa kadınların mescide gelmelerine müsaade etmeyeceği'⁹² yönündeki görüşünün de bunu destekler mahiyette olduğunu nakletmiştir.⁹³ İbn Hacer bazı âlimlerin Hz. Âişe'nin aktardıklarına dayanarak kadınları mescitlerden men ettiğini bildirir. Aynı zamanda Hz. Âişe'nin söylediği sözde vuku bulmamış bir olayın olmuş gibi değerlendirilerek Hz. Peygamber'in o kadınların durumunu görmesi hâlinde onları mescitten men edileceği varsayımı ile hareket edilerek, zanna uyulduğunu belirtmiştir. İbn Hacer eğer kadınların men edilmesi gerekseydi Allah'ın peygamberine bunu bildireceğini söylemiştir. Nitekim Hz. Peygamber'in onları mescitten menetme yerine, mescide gelirken koku sürünmeme, süslenip zinet takmama, uygun giysiler ile mescide gelme gibi uyarılarda bulunduğunu ifade etmiştir.⁹⁴

İbn Hazm, Hz. Ali'den de nakiller yaparak anılan rivâyetin "Hz. Peygamber yaşasaydı ve kadınların durumunu görseydi onların namaza gelmelerini yasaklardı." gibi bir çıkarım yapmayı hata ve bid'at olarak değerlendirmiş, bunun bir varsayım olduğunu, bu görüşün dinde bir hüccet olamayacağını belirtmiştir.⁹⁵

İslâm âlimleri bu konuda farklı görüşler ortaya koymakla birlikte, karşı çıkanların gün geçtikçe kadınların namaza gelmesi noktasındaki kısıtlamaları artırdıkları görülmektedir. İlk başlarda kocalarından izin almaları durumunda mescide gelmelerine müsaade edilirken, sonraları yaşlı kadınların gelmesine, en sonunda da kadınların namaza gelmesinde kerahet olduğu değerlendirilmesi yapılmıştır.

⁹⁰ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdulhalim el-Harrâni İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım (Medine: Mecmeu'l-Melik Fahd, 1416/1995), 6/459-60.

⁹¹ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 29/296.

⁹² İmam Mâlik, "Kıble", 15; Buhârî, "Ezân", 161; Müslim, "Salât", 144; Ebü Dâvûd, "Salât", 53; Tirmizî, "Cum'a", 36; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 43/125.

⁹³ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 2/349.

⁹⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 2/349.

⁹⁵ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 2/173.

SONUÇ

Kur'an ve Sünnet açıkça kadınların mescitlere gelmelerine izin veren beyanlarda bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in birçok kaynakta yer alan hadisleri ve uygulamaları bunu teyit eder niteliktedir. Hz. Peygamber kadınların mescide gelmelerine izin verirken; sabah akşam, gece gündüz gibi zaman sınırlamasına ya da yaşlı genç gibi yaş kısıtlamasına ya da kadın erkek gibi bir cinsiyet ayrımına gitmemiştir. Cahiliye dönemi uygulamalarının toplumdaki izlerini silerek, kadınları sosyal hayatın bir parçası olarak kabul etmiş, birçok alanda onların yer edinmelerini sağlamıştır. Hz. Peygamber'in bazı hanım sahâbiler için özel olarak evde namaz kılmalarının daha hayırlı olduğu yönündeki tavsiyeleri, sonraki dönemlerde genel bir kural, kadınların mescide ve cemaate gelmelerine izin veren uygulamalar ise istisnâî bir durum olarak değerlendirilmiştir. Kadınların evde namaz kılmaları yönündeki rivâyetler diğerlerine kıyasla, zayıf ya da uydurma olmaları gibi bazı eleştiriler barındırmaktadır. Hz. Peygamber kadınlara mescide gelirken koku sürünmemeleri, giysilerine ve ziynetlerine dikkat etmeleri, erkeklerin gerisinde durmaları gibi birtakım uyarılarda bulunmuştur.

Sahâbe döneminde ilk zamanlar Hz. Peygamber'in uygulamaları sürdürülmüştür. Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in sözünden dolayı eşinin mescide gitmesine mâni olmamıştır. İbn Ömer kadınların mescide gitmesine engel olacağını belirten oğlunu sert bir şekilde azarlamıştır. Öte yandan Hz. Âişe, İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs gibi sahâbenin önemli isimleri kadınlar için evde namazın daha hayırlı olduğu ya da Hz. Peygamber'in kadınların durumunu görse, mescide gitmelerine izin vermeyeceği yönünde ifadeler sarf etmişlerdir. Onların bu beyanları kendi dönemlerinden sonra kadınların mescitlere gelmeleri hususunun kerahet olarak görülmesine neden olmuştur.

Kadınların mescitlere gelmesinin kerahet olarak görülmesi sonraki dönemlerde kapsamı genişleyerek artmıştır. Mezhepler döneminde şartların değişmesi ve toplumun maslahatı "fitne" terimi ile karşılık bulmuştur. Önce genç hanımların mescide gelmeleri kerahet olarak görülürken, sonraki dönemlerde bu durum yaşlıları ve bütün hanımları kapsar bir hâl almıştır. İbn Hacer'in de ifade ettiği gibi bu tür olumsuz davranışlar Hz. Peygamber zamanında da görülmüş ve o bu konuda ikazda bulunmuştur. Hz. Peygamber onların mescide gelmelerini kerih görme yerine olumsuz tutum ve davranışları ortadan kaldırma yolunu seçmiştir. Sonraki dönemlerde bunun tam aksine olumsuzlukların önüne geçecek tedbirler alma yerine onların mescitlere gelmeleri hoş görülmemiştir.

Kadınların mescitlere gelmesine birtakım sınırlamalar koyan rivayetlerin söylenmesinin arka planında bir takım sosyal, kültürel ve siyasî nedenler yatmaktadır. Hz. Ömer'in tasarruflarının arkasında yatan nedenler arasında; kadınların güvenliği, erkek ve kadınlar arasındaki ilişkilerde

mahremiyet sınırlarının aşılarak laubali davranışların sergilenmesi, erkeklerdeki kıskançlık ve kadınların koku sürünme ve giysilerine dikkat etme gibi kurallara uymayan davranışlar sergilemesidir. Hz. Âişe'nin rivayetinde ve Bilâl b. Abdillâh'ın babasına karşı çıkmasında benzer bir şekilde kadınların giyim kuşam ve kadın erkek ilişkilerinde takındıkları uygunsuz tavırlar olasıdır. Abdullâh b. Mes'ûd'un yaşadığı coğrafyada Müslüman hanımların sosyo-kültürel olarak gayri müslim halktan etkilenmesi gibi olumsuzlukların bu sebeple bu bölgede daha fazla kısıtlamaya gidilmesinin muhtemel sebeplerindendir.

KAYNAKÇA

Abdürrezzâk, Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-Sanânî. *el-Musannef*. thk. Habiburrahmân el-Azamî. Beyrût: el-Mektebül-İslâmî, 1403.

Abdi Rabbih, Ebû Amr Ahmed b. Muhammed. *el-Ikdü'l-ferid*. Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1404/1983.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşit. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Ali b. Ca'd. *Müsnedü İbnü'l-Ca'd*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrût: Müessesetu'n Nâdir, 1990.

Bâcî, Ebû'l-Velid Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücibî. *el-Müntekâ Şerhu'l-Muvatta*. Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-İslâmiye, 1332H.

Bakan, Tevhit. "Sünnete Göre Kadınların Toplu İbadeti Ya Da Cemaat Namazı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (Aralık 2008), 41-92.

Beğavî, el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed b. el-Ferrâ. *Şerhu's-sünne*. thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Zuheyr eş-Şâviş. Beyrût: el-Mektebi'l-İslâmî, 1403/1983.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir. Beyrût: Dâru Tavki'n-Necât, 1422-2001.

Cevâd Ali. *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. Beyrût: Daru's-Sakî, 1422/2001.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, ty.

Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-İtkî. *el-Bahru'z-zehâr*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh - Âdil b. Sa'd - Sabrî Abdülhâlik eş-Şâfiî. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988/2009.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *İhyâü ulümü'd-dîn*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ty.

Harâitî, Ebû Bekir Muhammed b. Cafer b. Muhammed b. Sehl es-Sâmîrî. *İtilâlu'l-kulüb*. thk. Hamdî ed-Demirdâş - Nizâr Mustafâ el-Bâz. Riyâd: 1421/2000.

Harman, Ömer Faruk. "Kadın". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/82-86. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm. *Meâlimü's-sünen şerhu Süneni- Ebû Dâvûd*. Haleb: Matbaatü'l-İlmiyye, 1934.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *el-İstizkâr*. thk. Sâlim Muhammed Atâ - Muhammed Alî Muavvid. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-el-muvatta mine'l-meânî ve'l-esanîd*. thk. Mustafa b. Ahmed Ulvî. Mağrib: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1387.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh. *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*. thk. Mâzin Muhammed es-Sersâvî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1434/2013.

İbn Ebî Şeybe, İbn Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethü'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuât Abdülbâkî. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Hind: Dâiratü'l-Meârifî en-Nizâmiyye, 1326.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî. *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. thk. Abdülğaffâr Süleymân el-Bündârî. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1424/2002.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Ahmed el-Büstî. *es-Sahîh*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. Hindistan: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.

İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muammed b. İshâk en-Nisâbüri. *Sahîhu İbn Huzeyme*. thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî. Beyrût: el-Mektebu'l-İslâmî, 1424/2003.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Karabellî. Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.

İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Cevzîyye. *İ'lâmü'l-muvakkîn an Rabbi'l-âlemin*. thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan Âlu Süleyman. Suudi Arabistan: yy.1423.

İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynuddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî. *Fethü'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed b. Şa'bân b. Abdilmuksîd vd. Medine: Mektebetü'l Gurabâi'l-Eseriyye, 1417/1996.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ et-Tabakatü'r-râbia mine's-sahâbe*. thk. İhsân Abbâs. Beyrût: Dâru Sa'dır, 1968.

İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım. Medine: Mecmeu'l-Melik Fahd, 1416/1995.

İsbehânî, Ebû'l-Ferec el-İsbehânî. *Kitâbu'l-Eğânî*. thk. Semîr Câbir. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ty.

İsfehânî, Ahmed b. Abdullah b. Ahmed. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-aşfiyâ*. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, 1974.

Kahraman, Abdullah. “Klâsik Fıkıh Literatüründe Kadının Cemaatle İbadet Konusundaki Yaklaşımlarda Fitne Söyleminin Rolü -Eleştirel Bir Bakış”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (Eylül 2004), 59-80.

Karacabey, Salih. “Hadislerin Metin Tenkidinde Fiilî Sünnete Müracaatın Önemi Bağlamında Kadınların ve Çocukların Camiye Gitmeleri ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2000), 253-276.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh. *el-Mudevvene*. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh. *el-Muvatta*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1985.

Munzirî, Ebû Muhammed Abdulazîm b. Abdilkavî. *et-Terğîb ve't-terhîb mine'l-hadîsi ş-şerîf*. thk. İbrâhîm Şemseddîn. Beyrût: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417H.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Haccâc en-Nisâbüri. *Sahîhi Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1955-1956.

Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasen Abdülmünim Şelebî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *el-Mecmû şerhu'l-muhezzeb*. thk. es-Sübkî ve el-Mutiî. Dâru'l-Fikir.

Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsüleimme. *el-Mebsût*. Beyrût: Dâru'l Ma'rife, 1414/1993.

Sülemî, Abdülmelik b. Habîb. *Edebü'n-nisâ*. thk. Abdülmecid Türki. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.

Sütçü, Kübra. *Hadisler Bağlamında Kadınların Camide Cemaatle Namaza Katılımı Meselesi*. Eskişehir: Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed eş-Şâmî. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Târık b. İvadillâh b. Muhammed - Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ty.

Tayâlisî, Süleymân b. Dâvûd. *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türki. Mısır: Dâru Hicr, 1999.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Tertîbu İleli't-Tirmizî'l-kebîr*. thk. Subhî es-Sâmerrâî - Ebû'l-Muâti en-Nürî. Beyrût: Mektebetü'n-Nahdeti'l-Arabiyye, 1409.

Tırabzon, Abdullah. “Kadınların Cemaatle Kılınan Namazlara İştiraki ve Namazlarının Edası”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2016), 179-204.

Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Mekkî. *ed-Du'afâu'l-kebîr*. thk. Abdülmü'tî - Emîn Kal'acı. Beyrût: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1984.

Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Maîn. *Târîhu İbn Maîn-Rivâyetu'd-Dûrî*. thk. Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî. Kahire: Dâru'l-Fârûk, 1434/2013.

Yeşil, Mahmut. “Kadınların Cemaate İştiraki İle İlgili Hadisler Üzerine Bir İnceleme”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17 (Haziran 2004), 47-62.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1963.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Telhîsu kitâbi'l-mevzû'âtı li-İbnü'l-Cevzî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1998.

